

تاریخچه

ایران از نظر پیدایش و سیر تحول و تکامل پارچه های منقوش یکی از برجسته ترین ملل جهان است . نخستین شواهد تاریخی مربوط به هزاره پنجم قبل از میلاد در ناحیه سه گابی (سگابی) کردستان است که در ظروف محتوی اجساد کودکان ، قطعات پارچه یافت شده .

در هزاره سوم قبل از میلاد از حفاریهای تپه حصار دامغان و شوش (خوزستان) بقایای پارچه هایی که درون مقابر وجود داشته یا به دور اشیاء پیچیده شده ، همینطور ابزار نساجی مانند دوک نخ ریزی و میله مفرغی مخصوص پارچه بافی بدست آمده است .

هخامنشیان در بافت پارچه های پشمی نرم و لطیف مشهور بوده اند. بافت پارچه هایی که در متن عناصر تزئینی آنها نخهای گلابتون به کار می رفت را به دوهزارسال پیش نسبت داده اند . در دوره ساسانی پارچه بافی ایران شهرت جهانی پیدا کرد . تأثیر هنر پارچه بافی چین ، تکمیل آن به وسیله پارچه بافان ایرانی و انتقال روشهای جدید در چله کشی دستگاه نساجی و بافت از راه ایران به ایتالیا و شمال اروپا در این دوره صورت گرفت .

در دوره اسلامی نقوش حیوانات مانن شیر ، عنقا و عقاب که زربفت شده اند بخصوص از دوره سلجوقی به بعد رایج شد .

از پارچه هایی که در قرون اولیه اسلامی از تار و پود ابریشم و زر و نقوش رنگین بافته می شد می توان به : نگار ، طراز ، ملحم ، سقلاطون ، قصب ، منقل اشاره کرد . در دوره ایلخانیان کارخانه متعدد پارچه بافی در تبریز شیراز ، شوشتر ، نیشابور و طوس وجود داشت و استادان پارچه بافی در بافت پارچه های اطلس ، زربفت و زرکش مهارت داشتند و پارچه های ابریشمی گیلان ، خراسان ، یزد و کرمان بسیار نفیس و گرانبها بود .

در قرن دهم هجری بافته های کارخانه های پارچه بافی نیشابور ، اصفهان ، شوشتر ، شیراز ، کاشان بخصوص یزد دارای ارزش فوق العاده ای بود . پارچه های ابریشمی ، مخمل ، زرباف و پارچه های قلمکار پنبه ای این کارگاهها شهرت داشت .

در دوره صفویه پارچه های زرو سیم باف بخصوص برای لباس بانوان و تزئین معماری داخلی اندرون منازل به کار می رفت . شاه عباس صفوی تمامی هنرمندان زری باف را برای تأسیس کارگاه های زری بافی به اصفهان دعوت کرد که موجب بافت پارچه هایی ارزشمند و متنوع گردید . پارچه های ابریشمی زرباف دارای انواعی چون " پارچه زرباف یک رو " ، " پارچه زرباف دو رو " و " مخمل زرباف " نقشدار بود که در رنگهای متنوع بافته می شد .

در دوره قاجار به دلیل استقبال از منسوجات ماشینی خارجی ، از میزان تقاضای پارچه های ایرانی کاسته و کارگاههای پارچه بافی رونق گذشته خود را ازدست داد . با این حال بافت چارچه های مخمل و زری ، ترمه و شال در یزد ، کاشان و کرمان ادامه یافت .

در دوره پهلوی نشان کمتری از کارگاههای سنتی پارچه بافی در دست است و پارچه هایی چون ترمه و مخمل توسط ماشین های اتوماتیک نساجی بافته می شد که تاکنون نیز به همین منوال ادامه دارد . در بررسی تاریخی هنر مخمل و زری بافی در این دوره با نام

"استاد محمد خان نقشبند" که به بازسازی مجدد کارگاه مخمل و زری بافی به طریق سنتی همت گماشت ، آشنا می شویم . استاد محمد صادق و نواده اش استاد حبیب اله طریقی کار وی را ادامه دادند . هم اکنون آنچه بعنوان کارگاههای سنتی مخمل و زری بافی برجای مانده منحصرآ" زیر نظر سازمان میراث فرهنگی کشور در شهرهای تهران ، کاشان و یزد به بافت پارچه های اصیل ونفیس اشتغال دارند .

زری بافی

تعریف :

" زری پارچه ای است بافته شده از زر" - تارو پود این پارچه از ابریشم و گلابتون است . علاوه بر جنس الیاف ، رنگرزی گیاهی و اصالت طرح و نقش زری موجب شده است که این محصول هنری ارزشمند و منحصر به فرد جایگاه ویژه ای را در هنرهای سنتی ایران به خود اختصاص دهد . پارچه زری در انواع گوناگون : لُبه باف ، دارایی و اطلسی بافته می شود . بته جقه ای ، اسلیمی ، اسلیمی ماری ، اسلیمی ماری ، اسلیمی درهم ، گل‌های افشان ، ماهی درهم ، مناظر بزم و رزم و شکارگاه رایج ترین نگاره ها در پارچه زری هستند .

مواد اولیه :

- ابریشم : چله و پود زری از تار ابریشم است که درکارگاه به طریق رنگرزی سنتی - گیاهی رنگ آمیزی می شود تا علاوه بر ثبات رنگ طی سالهای متمادی ، شفافیت و اصالت رنگی خودرا حفظ کند .

- گلابتون : یک یا چند رشته ابریشم که نخ از طلا دور آن پیچیده شده باشد . بدیهی است تعداد تار ابریشم به کار رفته ، ظرافت گلابتون را تعیین می کند .

- نخ پلاستیک ، زه گوسفند ، نخ پنبه ای و مقوا برای کارت که در سایر قسمتهای دستگاه بکار می رود .

دستگاه و ابزار زری بافی :

در زری بافی دونوع دستگاه وجود دارد . تفاوت دستگاهها در نحوه و طریقه اجرای فرمان در نقش اندازی است .

- دستگاه دستوری : دستور، مقدار نخ معینی است که نقشه بافت به صورت نخ های حلقه ای شکل (گوشواره) در آن تعبیه شده . نخ دستور از نه دسته نخ سه لایی تشکیل شده که به کمک حلقه های فلزی درون یک قاب قرار می گیرد و محکم می شود . دستور در قسمت فوقانی دستگاه قرار دارد و شخصی بنام گوشواره کش در این قسمت می نشیند و با کشیدن گوشواره ها " دستور " نقشه را اجرا می کند .

- دستگاه ژاکاردی : در ساختمان این دستگاه ، " ژاکارد " جایگزین "دستور" و گوشواره کش شده است . ژاکارد همان دستگاه کارت خوان نساجی است که توسط مهندس ژاکارد فرانسوی اختراع شد. نقشه پارچه روی کارتهای مخصوص پانچ می شود و به ترتیب رنگها در دستگاه تعبیه می شود و اجرای نقشه را به عهده دارد.

دیگر اجزاء دستگاه زری بافی عبارتند از :

- شلیت : شلیت دسته ای نخ از جنس زه گوسفند یا پلاستیک است که از طرف بالا به دستور یا ژاکارد و از پائین به وردهای نقش بسته می شود . وظیفه شلیت بالا کشیدن ورد نقش با فرمان " دستور " یا "ژاکارد" است .

- ورد نقش : یک سری نخ که یک سر آن به شلیت و سر دیگر آن به تار (چله) متصل است . ورد نقش ، شلیت و ژاکارد مجموعاً عمل " کجو " در گلیم بافی را انجام می دهند

- چله : تارهای ابریشمین و رنگینی است که یک سر آن به جلوی دستگاه به " نورد" متصل است و سر دیگر آن پس از عبور از قرقره بصورت " کلاف تار" (قلب) به کیسه های شن انتهایی دستگاه متصل است . کیسه های سنگین شن باعث می شود تا چله ها همواره در حال کشش و نظم قرار گیرند .

- نورد : چوب استوانه ای شکل درعرض دستگاه که سر چله ها به آن متصل است و پارچه بافته شده به دور آن می پیچد . به آن غلتک نیز می گویند . قطر آن در حدود ۴۰ تا ۵۰ سانتیمتر است .

- پدال : پدالها تخته های باریک و بلندی هستند که در قسمت پائین دستگاه ، زیر پای بافنده قرار دارند. تعداد پدالها بسته به نوع پارچه و تعداد وردهای دستگاه متغیر است . در پارچه زری چهار پدال برای کشیدن چهار ورد و یک پدال برای عوض کردن کارت ژاکارد استفاده می شود . با پائین بردن هر یک از پدالها به وسیله فشار پا گروه معینی از تارها بالا کشیده می شوند تا بود از آنها عبور کند .

- ورد جوجه : نخ است که یک دسته تار از آن عبور می کند و برای طبقه بندی یا جدا کردن تارها بکار می رود. هر ورد جوجه به یک پدال متصل است . تارهای چله را به تناسب نقشه به زیر و رو می کشد تا با گذراندن نخ های رنگین بود، بافت و انداختن نقش صورت گیرد .تعداد وردها به تناسب نوع پارچه ای که بافته می شود متغیر است . پارچه های ساده باف دو ورد و پارچه های پُر نقش و نگار چون اطلسی و زری چهار ورد دارند . - ماکو : وسیله ای است از جنس چوب که دوسر آن برای سهولت در رفت و برگشت ، فلزی است . میان ماکو خالی است و ماسوره در آن قرار می گیرد .

- ماسوره : ابریشم های رنگین و گلابتون که به عنوان بود زری بکار می رود دور ماسوره پیچیده شده است و توسط یک میله فلزی داخل ماکو تعبیه می شود .

- مطیت : ماکو را روی پارچه ثابت نگه میدارد و از افتادن آن به روی زمین جلوگیری می کند . مطیت از دو قطعه چوب ، بند ، سوزن ، گیره و سوک تشکیل شده است . دو قطعه چوب مطیت روی هم قرار می گیرند و نسبت به هم حالت کشویی دارند . مطیت بر حاشیه پارچه بافته شده قرار دارد و پهنای آن چند میلی متر از پارچه بافته شده بیشتر است .

- دفتین : تشکیل شده است از دو قطعه چوب افقی که شانه را در میان گرفته است . شانه مفتولهایی است باریک از جنس نی صحرایی یا فلز که چله از بین آنها عبور کرده است پس از هر مرحله عبور ماکو از بین چله ها (پوداندازی) یکبار با دفتین به بود ضربه زده می شود تا بود درون تارها مستحکم و منسجم شود .

- کارت نقش : سری کارت مقوایی و یک اندازه است که نقشه پارچه به وسیله پانچ کردن روی آن پیاده می شود .کارتها بر اساس نقشه درکنارهم و به ترتیب ، با نخ به یکدیگر متصل شده و درکنار ژاکارد قرار می گیرد . با پائین آمدن پدال و حرکت اهرم متصل به ژاکارد کارت هرج از نقش وارد جعبه ژاکارد می شود .

- کلک : ابزاری خیش مانند و چوبی در دستگاه دستوری . انتهای یک سر کلک کج است و گوشواره کش برای نگه داشتن تارهای بالا کشیده شده از آن استفاده می کند . - خرک : چوبی هم سطح کف دفتین است و نقش مهارکننده چله را دارد . - نی : فلزی است و برای جداکردن تار یا اصطلاحاً "چپ و راست کردن تار ، بکار می رود .

- قلنیک و سوک

نقشه :

یک واحد از نقش پارچه (واگیره) روی کاغذ شطرنجی پیاده می شود . واحد نقش طوری انتخاب می شود که قابلیت تکرار ، برگشت و

قرینه شدن را داشته باشد. برای هر رنگ موجود در یک رج نقش کارتی پانچ می شود. این عمل به وسیله دونفر انجام می شود یک نفر نقش را می خواند و دیگری آنرا روی مقوا پیاده می کند. روی دستگاه دستوری تا ۱۵ رنگ نقشه می بندند. قابلیت دستگاه زاکاردی حداکثر ۱۰ الی ۱۲ رنگ نقشه است زیرا با ازدیاد رنگ، تعداد کارتها بیشتر شده و زاکارد وزن بیشتری را متحمل می شود.

بافت زری :

پارچه زری به هنگام بافت، پشت و رو بافته می شود. در واقع پشت پارچه مقابل دیدبافته قرار دارد. بافت ساده از نقش جداست. در بافت ساده ممکن است در هر رج چندین رنگ وجود داشته باشد. بافته با فشار پدال وردی را که تارهای آن رنگ بدان متصل است، بالا می آورد و دهانه تارهای مربوط به آن رنگ باز می شود در این حالت دهانه سایر تارها بسته است. بافته با عبور دادن ماکو از دهانه، پود را از میان تارها عبور می دهد. در قسمتهایی که نقش وجود دارد، بافته با فشار پدال زاکارد (یا گوشواره کشی) تارهای مربوط به آن نقش را بالا می کشد و با عبور ماکو نقش مربوطه را می بافت. مشاغل زیر در کارگاه زری بافی فعالیت دارند :

۱- استاد ماسوره پیچ ۲- استاد نقش انداز ۳- شاگرد استاد نقش انداز (نقش خوان) ۴- استاد بافته ۵- گوشواره کش
زری در انواع گوناگون بافته می شود که متداول ترین آنها زری دارایی - زری اطلسی - زری لُپه باف و زری پشت کلاف است.
- زری دارایی: روی دستگاه دو دسته چله به صورت مجزا روی هم قرار می گیرند. دسته بالایی از نظر تعداد و تراکم تار کمتر از دسته پائینی است. به دسته بالایی اصطلاحاً "دارایی" و به دسته پائینی "اطلسی" گفته می شود.

دسته تار دارایی در نقش زاکارد یا گوشواره کشی سهمی ندارد و تارهای اطلسی زمینه اجرای نقوش است ولی دسته تارهای دارایی که به وردها متصل است، در مراحل بافت در میان تارهای اطلسی قرار گرفته و ایجاد انسجام می کند که به صورت بافت کج راه یا اریب قابل رویت است. ضخامت این پارچه بیشتر از انواع دیگر زری است.

- زری اطلسی: برای بافتن آن تنها یک دسته تار روی دستگاه چله کشی می شود که وردها و شلیت ها (سیستم اجرای نقشه) به آن متصل هستند و اجرای نقشه و انجسام پارچه را بر عهده دارند. اطلسی نازکتر از دارایی است.

- زری پشت کلاف: در این نوع زری برخلاف انواع قبلی تمام سطح زمینه دارای نقش نیست و نقوش مجزا از هم، روی زمینه ساده بافته می شوند. معمولاً زمینه تراکم بافت نداشته و بسیار نازک است. پودهای رنگی اضافی به هنگام بافت در فاصله بین دو نقش در پشت پارچه کشیده می شود که به پارچه گلدوزی شده شباهت پیدا می کند. در این نوع پارچه کمتر از الیاف گلابتون استفاده می شود، زیرا مقدار زیادی از پود بدون استفاده در پشت کار قرار می گیرد که در ایجاد نقش حضوری ندارد.

- زری لُپه باف: این نوع زری شباهت زیادی به زری پشت کلاف دارد، با این تفاوت که پودهای اضافی در پشت کار دیده نمی شود ولی زمینه معمولاً ساده و بدون نقش است. شیوه بافت در این نوع زری با سایر بافته ها متفاوت است زیرا در آن ماسوره حامل پود رنگی فقط از لابلای تارهایی که نقش دار است عبور می کند و از تارهای زمینه کار که ساده است پودی عبور نمی کند و طبعاً قسمت های نقش دار برجسته تر از زمینه پارچه است. به دلیل عدم استفاده از ماکو سرعت بافت کاهش خواهد یافت.

مخمل

مخمل پارچه ای است که از نخ ابریشم یا پنبه تهیه می شود و یک روی آن صاف و روی دیگرش دارای پُرزهای کوتاه ، متراکم و لطیف است . در دوره صفویه مخمل های منقوش با پُرز یکدست و گاه مخمل برجسته با تار و پودی از طلا و نقره بافته می شد . مخمل کاشان از دیر باز شهرت فراوان داشته که در دوره قاجار از رونق آن کاسته شده و بعدها با ورود پارچه های خارجی و ماشینی شدن کارخانه های مخمل بافی ، دستگاه سنتی مخمل بافی و بافت پارچه مخمل به طریق سنتی کاملاً منسوخ شد . امروز تنها در کارگاه مخمل بافی سازمان میراث فرهنگی کشور و اداره میراث فرهنگی کاشان ، مخمل بافته می شود .

دستگاه مخمل بافی در برخی قسمتها بی شباهت به دستگاه زری بافی نیست . لیکن در نحوه بافت تفاوت بسیار وجود دارد . زیرا در مخمل بافی این تار یا چله است که تولید پُرز یا نقش می کند . بدینصورت که با بالارفتن دسته ای از تارها میله مخصوصی که شیار ظریفی درمیان دارد از بین تارها عبور می کند . با جابجا شدن تارهای پایینی به بالا و تارهای بالایی به پایین و گذر پود از میان آنها و تکرار مرحله قبلی ، هربار نیمی از تارها به روی میله ها حلقه می خورد . بعد از بافت چند ردیف ، با واردکردن تیغ داخل شیار میلهها ، تارهای حلقه شده به دور میل بریده می شود و پُرز را به وجود می آورد . دریافت مخمل برجسته ، طبق نقشه فقط تارهای مربوط به نقش برجسته مخمل می شود و زمینه ساده بافته می شود .

کارگاه مخمل و زری بافی سازمان میراث فرهنگی

آغاز فعالیت این کارگاه به سال ۱۳۰۹ می رسد . این کارگاه به همت استاد حبیب اله طریقی و محمد طریقی در مدرسه صنایع مستظرفه شروع بکار کرد . علاوه بر اساتید بافنده هنرمندان نقش بند و گوشواره کش در بافت نقش موثری داشته اند . اساتیدی چون ذبیح اله احمدی - تقی دارایی باف - ماشاء اله عنایتی - دلاور هاشملو و محمود محمودی سرپرستی کارگاه مخمل و زری بافی سازمان را به عهده داشته اند .

دیگر هنرمندان این کارگاه : قربان ریوندی - عیسی هاشملو - محمد سلیمان ریزی - علی اصغر بهمن آبادی - خانم زینب حقیقی - غلام قربانی - نعیمی - روح اله دهقانی

Preparation:

<http://mguitar.persianblog.ir>

این کتاب از وبلاگ میهن کتاب دانلود شده است.
mihanketab.blogfa.com

برای دریافت اطلاعات بیشتر
و آگاهی از جدیدترین کتابهای اضافه شده،
به صفحه فیس بوک میهن کتاب پیوندید.
facebook.com/mihanketab